

החירות האישית כהתחייבות חברתית

אמרטיה סן

שאלו פעם את ברטראנד ראסל, שהיה אתאיסט מושבע, מה הוא יעשה אם למרות הכל, לאחר מותו, הוא יפגוש את אלוהים. האגדה מספרת שהוא ענה: "אם אשאל אותו: אלוהים אדירים, למה סיפקת כל-כך מעט עדויות לקיומך?"¹ אין ספק, שלפחות על פניו העולם המזועזע שבו אנחנו חיים איננו נראה כאילו ישות נדיבה וכל יכולה מנהלת אותו. קשה להבין כיצד סדר עולמי רחום עשוי להכיל כל כך הרבה אנשים הסובלים מאומללות קיצונית ורעב מתמשך, בחיים חסוכים ונואשים, ומדוע צריכים מיליוני ילדים חפים מפשע למות בכל שנה מפאת חוסר מזון, טיפול רפואי לקוי או העדר עזרה סוציאלית.

זו איננה סוגיה חדשה כמובן, ותיאולוגים כבר דנו בה. הטיעון שלאֵלוהים יש סיבות לרצות שנתמודד עם עניינים אלה בעצמנו קיבל חיזוקים אינטלקטואליים רבים. כאדם חילוני, אינני מצוי בעמדה שממנה אוכל להעריך את המעלות התיאולוגיות של טיעון זה, אך אני יכול להעריך את העוצמה הטמונה בטענה שעל בני האדם חייבת להיות מוטלת האחריות לפיתוח העולם שבו הם חיים ולשינויו. אדם צריך לקבל את הקשר הבסיסי הזה, בין אם הוא דתי או חילוני. כאנשים החיים ביחד – במובן הרחב של המילה – איננו יכולים לחמוק מן המחשבה שההתרחשויות הנוראות שאנו עדים להן הן בסופו של דבר הבעיות שלנו. הן מצויות בתחום האחריות שלנו – בין אם הן גם בעיות של מישהו אחר ובין אם לא.

כאנשים כשירים, איננו יכולים לחמוק מן החובה לבחון את המצב הקיים ולקבוע כיצד צריכים הדברים להיעשות. כיצורים רפלקטיביים, אנו מסוגלים להרהר בחייהם של אחרים. חוש האחריות שלנו איננו צריך להתייחס אך ורק לסבל שהתנהגותנו שלנו אולי גרמה (אם כי גם לזה יש חשיבות מרובה), הוא יכול לחול גם באופן כללי יותר על האומללות שאנו רואים סביבנו, ושכוחנו לעזור בריפוייה. מובן שאחריות זו איננה השיקול היחיד שיכול לתבוע את תשומת לבנו, אך הכחשת הרלוונטיות של טענה כללית זו פירושה החמצה של עניין מרכזי הקשור לקיום החברתי שלנו. אין מדובר בכללי התנהגות מדויקים, אלא יותר בשאלה לגבי ההכרה ברלוונטיות של האנושיות המשותפת לכולנו לגבי ההחלטות שעלינו לקבל.²

קשרי הגומלין בין חירות לאחריות

שאלת האחריות מעלה שאלה אחרת. האם בת המין האנושי לא צריכה לקחת על עצמה אחריות מלאה למה שקורה לה? מדוע שאחרים יקחו על עצמם את האחריות להשפיע על חייה? שאלה זו מטרידה, בצורה זו או אחרת, מבקרים פוליטיים רבים, ומושג העזרה העצמית הולם את רוח התקופה שלנו. יש א, שמרחיקים לכת ואומרים שהתלות באחרים איננה רק בעייתית מבחינה מוסרית, אלא גם תבוסתנית מבחינה מעשית, מכיוון שהיא מדלדלת את היוזמה האנושית ואת המאמץ, ואפילו את הכבוד העצמי. כי מי ישמור על האינטרסים שלך ויטפל בבעיות שלך בצורה טובה יותר ממך עצמך?

המאמר המובא כאן הוא פרק הסיום בספר *התפתחות כחירות*, מאת אמרטיה סן, זוכה פרס נובל לכלכלה לשנת 1998.

Amartya Sen, *Development as Freedom*, Anchor Books, New York, 1999, 336 pages

ואמנם שיקולים כבדים יכולים לחזק את קו הטיעון הזה. חלוקת האחריות המניחה את נטל הדאגה לאינטרסים של אדם אחד על אדם אחר עלולה להוביל לאובדן של דברים חשובים רבים כמו מוטיבציה, מעורבות ומודעות עצמית, שאולי רק האדם עצמו נמצא בעמדה המיוחדת המאפשרת לו להחזיק בהם. כל הצהרה בנושא אחריות חברתית במקום אחריות אישית חייבת בהכרח להיות בלתי יצרנית במידה כזו או אחרת. אין תחליף לאחריות האישית.

במגבלות האפשרות להסתמך באופן בלעדי על אחריות אישית מוטב לדון רק לאחר שמכירים תחילה בתפקידה המהותי. עם זאת, החירויות הבסיסיות שאנו נהנים מהן ומיישמים עליהן את האחריות שלנו תלויות בנסיבות אישיות, חברתיות וסביבתיות שהן מקריות לחלוטין. ילד שנמנעה ממנו ההזדמנות שמציע בית הספר היסודי איננו מקופח רק בצעירותו, אלא נותר מוגבל למשך כל חייו (כשהוא הופך לאדם שאיננו כשיר לעשות דברים בסיסיים הכרוכים בקריאה, כתיבה וחשבון). אישה שחסרים לה האמצעים להשיג טיפול רפואי לחולי שממנו היא סובלת איננה רק קורבן לחולניות בלתי הכרחיות או לאפשרות של מוות שניתן למנוע אותו, אלא היא גם מנועה מלעשות דברים מסוימים – למען עצמה ולמען אחרים – דברים שהיתה רוצה לעשותם כאדם אחראי. העובד המשועבד הנולד לתוך מצב של חצי-עבדות, הילדה המשועבדת החנוקה בחברה דכאונית, האיכר חסר האדמה והאונים שאין לו אמצעים בסיסיים להשגת הכנסה – מכל אלה לא נמנעים רק תנאי היסוד לחיי רווחה אלא גם התנאים הדרושים כדי לנהל חיים אחראיים, התלויים בנסיבות המאפשרות מספר חירויות בסיסיות. אחד התנאים לקיומה של אחריות הוא החירות. אם כן, את הטענה שיש צורך בתמיכה סוציאלית כדי להגדיל את החירות של בני אדם אפשר להבין כטענה המצדדת באחריות אישית ולא מתנגדת לה. הקשר בין חירות לאחריות הוא דו-סיטרי. ללא החירות הבסיסית והכשירות לבצע דבר מה, אדם איננו אחראי לביצועו. אך למעשה, החירות והיכולת לעשות דבר מה כופים על אדם את החובה לשקול אם לעשות אותו או לא, וכאן אמנם נכנסת לתמונה האחריות האישית. במובן זה, החירות היא תנאי הכרחי ומספיק לקיומה של אחריות.

האלטרנטיבה להסתמכות בלעדית על אחריות אישית איננה, כפי שמניחים לעתים, מה שנוהגים לכנות בשם "המדינה-האומנת". יש הבדל בין לקיים יחס של "אומנת" כלפי החלטותיו של אדם לבין יצירת אפשרויות רבות יותר להחלטות ולבחירות משמעותיות בקרב אנשים שיכולים לאחר מכן לפעול בצורה אחראית על בסיס החלטתם. המחויבות החברתית לחירות אישית איננה צריכה, כמובן, להיות מופעלת רק באמצעות המדינה, היא חייבת לערב גם מוסדות אחרים: ארגונים פוליטיים וחברתיים, התארגנויות קהילתיות, סוכנים לא ממלכתיים כאלה ואחרים, כלי תקשורת ואמצעים נוספים ליצירת הבנה ותקשורת ציבורית, ומוסדות המאפשרים את פעילותם של השווקים והיחסים המחוזיים. את ההשקפה הצרה באופן שרירותי לגבי אחריות אישית – הכוללת עמידה מתבודדת על אי דמיוני, ללא עזרה או הפרעה של אחרים – צריך להרחיב לא רק באמצעות ההכרה בתפקידה של המדינה, אלא גם על ידי הבנת תפקידיהם של מוסדות וסוכנים אחרים.

צדק, חירות ואחריות

למושג חברה-מתקבלת-על-הדעת יש תפקיד מרכזי בתהליך ההתמודדות עם האתגרים שמציב בפנינו העולם כיום. מדוע קשה לכבד הסכמים חברתיים כאלה או אחרים? מה ניתן לעשות כדי להפוך את החברה שלנו לנסבלת יותר? בבסיס רעיונות כאלה שוכנות כמה תיאוריות של הערכה וגם – לעתים במפורש – כמה הסכמות בסיסיות לגבי צד חברתי. כמובן שלא אוכל להיכנס כאן לבחינה מפורטת של תיאוריות של צדק, דבר שניסיתי לעשותו במקום אחר. ולמרות זאת השתמשתי בעבודה זו בכמה מושגי הערכה כלליים, המתייחסים למונחים של צדק ולדרישותיהם האינפורמטיביות. ייתכן שנוכל להפיק תועלת מבחינת הקשר בין רעיונות אלה לבין הדברים שדנתי בהם בפרקים הקודמים.

ראשית, טענתי כי יש להעניק קדימות לחירויות יסודיות כאשר בוחנים יתרון אישי, וכן לצורך הערכת הישגים וכישלונות חברתיים. הפרספקטיבה של החירות איננה צריכה להיות רק פרוצדורלית (אם כי לתהליכים יש חשיבות, בין השאר לצורך הערכת המצב). הדאגה הבסיסית, כפי שטענתי, נוגעת ליכולתנו לנהל חיים המספקים לנו סיבה

להעריך אותם. 4. גישה זו מציעה נקודת מבט שונה מאוד על סוגיית ההתפתחות לעומת ההתרחקות המקובלת בתל"ג, בהתפתחות טכנית או בתיעוש, שחשיבותם היא קונטינגנטית ותלויה נסיבות גם מבלי שהם יהיו תוויו המגדירים של מצב התפתחות. 5.

שנית, הגישה הכללית של פרספקטיבת החירות יכולה להכיל גרסאות רבות. יש סוגים שונים של חירויות, וכמובן חשוב גם להבחין בין "היבט ההזדמנות" ל"היבט התהליך" של החירות. אף על פי שלרוב רכיבים שונים אלה של החירות משתלבים יפה זה בזה, לעתים הם לא מתיישבים ביחד, ורבות תלוי או במשקלים היחסיים שמקבלים המשתנים השונים. 6.

נוסף לזאת, גישה המונחית על ידי מושג החירות יכולה להשתלב, בהדגשים אחרים, עם הדרישות היחסיות ליעילות ולצדק. יכולים להתעורר קונפליקטים בין (1) הניסיון להגיע למצב שבו יש פחות חוסר שוויון של חירויות, ל-(2) הניסיון להשיג חירות רבה ככל האפשר בעבור כולם, ללא קשר לחוסר שוויון. הגישה המשולבת מאפשרת לייצר את הנוסחה המגדירה אסכולה הכוללת תיאוריות שונות של צדק, שהן בעלות אוריינטציה כללית אחת. מובן שהקונפליקט בין שיקולים של צדק לשיקולים של יעילות איננו "ייחודי" להשקפת החירויות. הוא עולה בין אם אנו מתרכזים בחירויות או בכל מדד אחר לקביעת זכויותיו של פרט (לדוגמה, מדדים של אושר, "שירותים", "משאבים" או "סחורות יסוד" של אנשים). תיאוריות סטנדרטיות של צדק מטפלות בקונפליקט זה באמצעות נוסחה ספציפית מאוד, כמו הדרישה התועלתנית למקסם את הסכום הכולל של שירותים ללא קשר לאופן חלוקתם; או עקרון הפער הרולסיאני, הדורש למקסם את היתרון של מי שמצבו גרוע יותר, ולא משנה כיצד עלול המהלך הזה להשפיע על כל השאר. 7.

בניגוד לזה, לא הצעתי נוסחה ספציפית ש"תפתור" את הבעיה, ובמקום זאת התרכזתי בהשגת הכרה בכוח ובלגיטימיות של שיקולי הצבירה והחלוקה כאחד. הכרה זו עצמה, לצד ההכרה בצורך להקדיש תשומת לב רבה לכל אחד מן הנושאים האלה, יש לה הכוח לגרום לנו להתמקד בחשיבותן של כמה סוגיות יסוד המונחות במדיניות הציבורית, סוגיות הקשורות לעוני, חוסר תפקוד חברתי וחוסר שוויון, כפי שהן מובנות מנקודת המבט של החירות. החשיבות של מדדי הצבירה והחלוקה לצורך הערכת תהליך ההתפתחות היא מרכזית לצורך הבנת אתגר ההתפתחות. אך אין פירוש הדבר שעלינו לדרג את כל ניסיונות ההתפתחות על פני רצף אחד. לעומת זאת, הכרחי שנבין מהו הבסיס האינפורמטיבי של הערכה – סוג הנתונים שצריך לבחון כדי לקבוע מה קורה ואיזה דברים מונחים באופן חמור.

למעשה, כפי שראינו במקומות אחרים, 8 ברמת התיאוריה של הצדק, תהיה זו טעות להינעל בשלב מוקדם מדי על מערכת ספציפית אחת לשם "שקילה" של כמה מן הנתונים המתחרים הללו, העלולים להגביל במידה חמורה את תחום קבלת ההחלטות הדמוקרטיות לצורך מציאת הפתרון המכריע (ובאופן כללי יותר את "הבחירה החברתית", כולל מגוון של תהליכים המתקשרים להשתתפות חברתית). מושגים בסיסיים של צדק יכולים להצביע על כמה סוגיות בסיסיות כהכרחיות, אך לטענתי אין כל אפשרות מתקבלת על הדעת שהם יציעו פתרון אקסקלוסיבי של נוסחה מוגדרת היטב, הקובעת משקלים יחסיים כתוכנית המתאר הייחודית של "החברה הצודקת". 9.

לדוגמה, חברה המניחה לרעב שניתן למנוע אותו להמשיך להשתולל בתחומיה מבצעת עוול ברור וחד-משמעי, אך אבחנה זו איננה חייבת להישען על האמונה שנוסחה מיוחדת כלשהי של חלוקת מזון, או הכנסות, או זכויות, בקרב כל תושבי הארץ, ותהיה זו צודקת ככל האפשר, בהכרח טובה יותר מחלוקות מדויקות אחרות (שכולן מדורגות היטב זו ביחס לזו). החשיבות הגדולה ביותר של מושגי הצדק מתמקדת בזיהוי של עוול ברור, שלגביו קל יותר להגיע להסכמה מנומקת, מאשר ביחס לנוסחה כזו או אחרת שתגדיר את האופן המדויק שבו צריך העולם להתנהל.

שלישית, אפילו בכל האמור לגבי עוול ברור, לא משנה כמה חד-משמעי הוא נראה במונחים אתיים יסודיים, הדחיפות להגיע להכרה משותפת ב"עוול" זה עשויה להיות תלויה מבחינה מעשית בדיון פתוח על הנושא ועל ישימות פתרונותיו. מקרים קיצוניים של עוול מטעמים של גזע, ג'נדר ומעמד שורדים לעתים בזכות ההבנה המפורשת – אם אפשר להשתמש בביטוי שמרגרט תאצ'ר הפכה לפופולרי (בהקשר שונה, אך קרוב) – ש"אין אלטרנטיבה". לדוגמה, בחברות שבהן ההטיה נגד נשים נראית מובנת מאליה, ההבנה שהיא איננה מובנת מאליה עשויה בעצמה לתבוע ידע אמפירי וגם טיעונים אנליטיים, ובמקרים רבים התהליך הזה עלול להיות מפרך ורצוף קשיים. 10 תפקידו של הדיון

הציבורי, לערער את העמדות המקובלות הן בצד המעשי והן בצירי ההערכה, עשוי לתפוס מקום מרכזי בתהליך ההכרה בקיומו של עוול.

לאור התפקיד שדיונים וויכוחים ציבוריים אמורים למלא בתהליך יצירתם ויישומם של הערכים החברתיים שלנו (העוסקים בטענות מתחרות שמקורן בעקרונות וקריטריונים שונים), זכויות אזרחיות בסיסיות וחירויות פוליטיות הן תנאי שאין לוותר עליו לעיצובם של ערכים חברתיים. ואמנם, החירות לקחת חלק בהערכה ביקורתית ובתהליך קביעת ערך היא אחת החירויות החשובות ביותר של הקיום החברתי. אי אפשר להסדיר את בחירת הערכים החברתיים רק על פי חריצותם של בעלי הסמכות האוחזים במוסרות השלטון. כפי שכבר טענתי, עלינו להבחין בהטעיה הטמונה באחת מן השאלות המופיעות בשכיחות רבה בספרות העוסקת בהתפתחות: האם הדמוקרטיה וזכויות פוליטיות וחברתיות בסיסיות עוזרות לקדם את תהליך ההתפתחות? במקום זאת צריך לראות בצמיחתן ובגיבושן של זכויות אלה רכיב יסודי של תהליך ההתפתחות.

הטענה הזו רחוקה מאוד מן התפקיד האינסטרומנטלי המיוחס לדמוקרטיה ולזכויות פוליטיות בסיסיות, כספקיות של ביטחון והגנה לקבוצות החלשות. יישום של זכויות אלה יכול אמנם לגרום למדינות לגלות יתר רגישות לקשייהם של אנשים פגיעים יותר, ומכאן לתרום למניעת אסונות כלכליים כמו רעב. אך מעבר לכך, הקידום הכללי של חירויות פוליטיות ואזרחיות הוא מרכזי לתהליך ההתפתחות בעצמו. החירויות שאנו עוסקים בהן כוללות את החירות לפעול כאזרחים בעלי ערך וקול, ולא כנתינים שאינם יודעים מחסור בלחם ושעשועים. את התפקיד האינסטרומנטלי של הדמוקרטיה וזכויות האדם, שהוא ללא ספק חשוב, יש לכבד בשל איכותו המכוננת.

רביעית, גישה לנושא הצדק וההתפתחות המתרכזת בחירויות מהותיות, בהכרח מתמקדת בפעולה ובכושר השיפוט של פרטים, שאליהם לא ניתן להתייחס פשוט כאל פציינטים שתהליך ההתפתחות יחלק להם הטבות. אנשים בוגרים חייבים לקחת אחריות על רווחתם; הם אלה שצריכים להחליט כיצד לנצל את כשירותיהם. אך אותן כשירויות שעומדות למעשה לרשותו של אדם (ולא אלה שטמונות בו כפוטנציאל תיאורטי) תלויות בטבע ההסדרים החברתיים, שהשפעתם על החירויות האנושיות היא מכרעת. ובנקודה זו האחריות מוטלת על כתפי המדינה או החברה. על החברה כולה, לדוגמה, מוטלת האחריות לדאוג לביטולה של המערכת הקושרת עובד למקום עבודתו, במקומות שבהם התופעה הזו נפוצה, ולאפשר לעובדים את החירות לחפש תעסוקה במקום אחר. חובה חברתית נוספת דורשת שהמדיניות הכלכלית תכוון לספק אפשרויות תעסוקה נרחבות, שעליהן יוכל הקיום הכלכלי והחברתי של אנשים להישען. אם בסופו של דבר, זוהי אחריותו של הפרט להחליט כיצד להשתמש באפשרויות התעסוקה, ובאילו הצעות עבודה לבחור. בדומה, כאשר נשללת מילד האפשרות לרכוש השכלה בסיסית, או מאדם חולה נשלל טיפול רפואי חיוני, אלה הם כישלונות של האחריות החברתית, אך האופן המדויק שבו ינוצלו אמצעי ההשכלה או הישגי מערכת הבריאות חייבים לנבוע מהחלטת הפרט בעצמה.

כמו כן, תהליך רכישת הכוח של נשים, באמצעות הזדמנויות תעסוקתיות, הסדרי השכלה, זכויות קניין וכן הלאה, יכול להעניק לנשים חירות גדולה יותר להשפיע על מגוון של נושאים, כמו החלוקה המשפחתית של משאבי רפואה, מזון ומצרכים אחרים, או סידורי עבודה ושיעורי פוריות, אך אופן יישום החירות המחוזקת הזו תלוי באופן מוחלט בפרט עצמה. עצם העובדה שלעתים קרובות ניתן לערוך תחזיות סטטיסטיות טובות למדי לגבי השימושים שנשים יעשו בחירות הזו (לדוגמה, התחזית כי במקום שבו נשים יקבלו יותר הזדמנויות להשכלה ותעסוקה יפחתו שיעורי הפוריות ושכיחות ההריונות), איננה סותרת את העובדה שהנתונים שנצפו מראש מהווים ביטוי ליישומה של החירות המחוזקת.

למה חשובה החירות?

אין לראות את הפרספקטיבה של החירות, שבה התרכז המחקר הזה, כעוינת את הספרות הענפה בנושא שינוי חברתי, שבמשך מאות שנים העשירה את הבנתנו את התהליך. אף על פי שחלקים מסוימים של ספרות ההתפתחות העכשווית

גילו נטייה להתרכז בכמה אינדיקטורים מוגבלים של התפתחות, כמו הגידול בתל"ג לנפש, קיימת מסורת ארוכה למדי המתנגדת להסתגרות בתוך התא הצר הזה. ואמנם נשמעו קולות שדיברו במונחים רחבים יותר, וביניהם זה של אריסטו, שרעיונותיו שוכנים כמובן בבסיס המחקרים של ימינו (כולל ההבחנה הבהירה שהוא מציג בהאטיקה לניקומכוס: "אין ספק שהעושר איננו הטוב שאנו מחפשים; מכיוון שהוא בסך הכל האמצעי לצורך השגת דברים אחרים").¹¹ במסורת זו אפשר למצוא גם כמה מחלוצי הכלכלה ה"מודרנית", כמו ויליאם פטי, שחיבר ב-1961 את הספר אריתמטיקה פוליטית (*Political Arithmetic*), שבו הוא מוסיף על החידוש שהציע, ניהול חשבונות של ההכנסה הלאומית, את הניסיון לעורר דיון בשאלות רחבות הרבה יותר.¹² ואמנם אין כל חדש באמונה כי קידום החירות הוא בסופו של דבר גורם מניע חשוב להערכת שינוי חברתי וכלכלי. אדם סמית דיבר במפורש על חירויות אנושיות מרכזיות,¹³ וכמוהו גם קרל מרקס, ברבים מכתביו, למשל כאשר הדגיש את חשיבותה של "החלפת שליטתם של הנסיבות והמזל בחיי הפרטים, בשליטתם של הפרטים על המזל והנסיבות".¹⁴ ההגנה על החירות וקידומה תפסו חלק חשוב בעמדתו התועלתנית של ג'ון סטיוארט מיל, לצד הזעם שלו על שלילת החירות הבסיסית מן הנשים.¹⁵ פרידריך האייק התעקש למקם את ההישג של הקידמה הכלכלית במסגרת הנוסחה הכללית מאוד של חופש וחירויות, וטען כי "שיקולים כלכליים הם רק אלה שבאמצעותם אנו מיישבים ומתאמים את מטרותינו השונות, שאף אחת מהן, בסופו של דבר, איננה כלכלית (מלבד במקרים של הקמצן או של האדם שבשביילו השגת הממון הפכה למטרה בפני עצמה).¹⁶ מספר כלכלני התפתחות נוספים הדגישו גם את חשיבותו של חופש הבחירה כקריטריון להתפתחות. לדוגמה, פיטר באואר, שצבר מוניטין רבים של "פורש" בכלכלת ההתפתחות (וכתב גם ספר מצוין, שכותרתו *Dissent on Development*) הביא טיעונים חזקים בנושא מאפייני ההתפתחות:

אני מתייחס להגדלת טווח הבחירה, כלומר לגידול בטווח האפשרויות המעשיות הפתוחות בפני בני אדם, כאל העיקרון והקריטריון המרכזי של התפתחות כלכלית: ואני מודד אותה על פי השפעותיה המשוערות על טווח האפשרויות הפתוחות בפני בני אדם.¹⁷

גם ו"א לואיס הצהיר בספרו המפורסם התיאוריה של צמיחה כלכלית (*The Theory of Economic Growth*), שהמטרה של ההתפתחות היא להגדיל "את טווח הבחירה האנושית". עם זאת, לאחר שהצהיר על יעד זה, החליט לואיס למקד את הניתוח שלו אך ורק "בגידול בתפוקה לראש" מן הנימוק שהוא "המעניק לאדם שליטה רבה יותר על סביבתו ולכן מגדיל את שיעור החירות שלו".¹⁸ מובן שאם שאר הנתונים אינם משתנים, הגידול בתפוקה ובהכנסה ירחיב את טווח הבחירה האנושית – במיוחד בכל הנוגע לסחורות שניתן לרכוש אותן. אך כפי שכבר ראינו, טווח הבחירה היסודית בנושאים בעלי ערך תלוי בגורמים נוספים רבים.

מה מקור ההבדל?

חשוב לשאול בהקשר זה אם יש באמת הבדל משמעותי בין הדיון בנושא ההתפתחות המתמקד (כפי שלואיס ורבים אחרים בוחרים לעשות) "בגידול בתפוקה לראש" (למשל תל"ג לנפש), לבין התמקדות יסודית יותר בהרחבת החירות האנושית. כפי שלואיס מציין, ובצדק, רעיונות אלה קשורים זה לזה. מדוע אפוא שתי הגישות – הקשורות לבלי הפרד – אינן מתיישבות לגמרי זו עם זו? איזה הבדל יוצרת ההתמקדות בשאלת החירות?

ההבדלים נובעים משתי סיבות שונות למדי, המתקשרות ל"היבט התהליכי" ול"היבט ההזדמנות" של החירות. ראשית, מאחר שהחירות עוסקת בהליכים של קבלת החלטות וגם בהזדמנויות להשיג תוצאות בעלות ערך, תחום העיסוק שלנו אינו יכול להיות מוגבל רק לתוצאות כמו הגדלת התפוקה או ההכנסה, או יצירת צריכה רבה (או משתנים אחרים שאליהם מתייחס המושג צמיחה כלכלית). תהליכים כמו השתתפות בקבלת החלטות פוליטיות וחברתיות אינם צריכים להיחשב – במקרה הטוב – לחלק מן האמצעים ליצירת התפתחות (למשל באמצעות תרומתם לצמיחה כלכלית), אלא לחלק חיוני של יעדי ההתפתחות עצמם.

הסיבה השנייה לקיומו של הבדל בין תפישת ה"התפתחות כחירות" לבין ההשקפות המקובלות יותר בנושא קשורה לסתירות הקיימות בתוך היבט ההזדמנויות עצמו, ולא דווקא בינו לבין היבט התהליך. כאשר אנו בוחנים את תפישת ההתפתחות כחירות, עלינו לבדוק – בנוסף לחירויות המגולמות בתהליכים פוליטיים, חברתיים וכלכליים – גם את המידה שבה אנשים מקבלים את ההזדמנות להשיג תוצאות שהם מייחסים להם ערך, ושיש להם סיבה לייחס להן ערך. רמת ההכנסה הריאלית שאנשים מקבלים חשובה ככל שהיא מעניקה להם הזדמנות נאותה לרכוש סחורות ושירותים וליהנות מרמת חיים ההולמת את הרכישות האלה. אך כפי שכמה מן הבחינות האמפיריות שהוצגו בפרקים הקודמים הראו, רמות ההכנסה עלולות פעמים רבות לספק מידע שגוי לגבי מדדים חשובים כמו החירות לחיות בקהילות שלוות המוגנות מפני פשיעה. משתנים אלה, שאינם כרוכים בשיעורי ההכנסה, מציביעים על הזדמנויות הראויות מאוד להערכה, ואינן קשורות רק לשגשוג כלכלי.

אם כן, הן היבט התהליך והן היבט ההזדמנות של החירות דורשים מאיתנו להרחיק את מבטנו מעבר להשקפה המסורתית על התפתחות במושגים של "גידול בתפוקה לראש". קיים גם הבדל יסודי של השקפה בין הערכת החירות אך ורק על פי השימוש שאפשר לעשות בה, לבין הערכתה מעל ומעבר לזה. ייתכן שהאייק הגזים בתיאורו (כפי שעשה לעתים קרובות) כאשר התעקש ש"לחשיבות של חירותנו לעשות דברים מסוימים אין שום קשר לשאלה אם רובנו עשויים לעשות אי פעם שימוש באפשרות הזו".¹⁹ אך אני סבור שהוא צדק לגמרי בהבחנה בין (1) החשיבות הנגזרת של החירות (התלויה רק בשימוש הנעשה בה) לבין (2) החשיבות המהותית של החירות (שהופכת אותנו בני חורין לבחור בדבר, בין אם נבחר בו ובין אם לא).

ואמנם, לפעמים יש לאדם סיבה טובה מאוד לרצות שתעמוד בפניו אפשרות, רק כדי שיוכל לדחות אותה. לדוגמה, כאשר מהאטמה גנדי צם כדי להביע עמדה פוליטית נגד השלטון הבריטי, הוא לא סתם רעב ללחם, אלא הוא דחה את האפשרות לאכול (בדיוק כדי שיוכל לדחות אותה); קורבן של רעב לא היה יכול להביע כך עמדה פוליטית.²⁰ אמנם אינני רוצה לסטות למסלול טהרני כמו זה שהאייק בחר (כשהוא מנתק לחלוטין בין החירות לבחירה), אך הייתי רוצה להדגיש כי לחירות היבטים רבים. יש לשקול את היבט התהליך של החירות לצד היבט ההזדמנות. ואת היבט ההזדמנות עצמו יש לבחון במושגים של חשיבות מהותית ולא רק נגזרת. יתרה מכך, לחירות לקחת חלק בדיון הציבורי ובמגעים החברתיים יכול להיות גם תפקיד בונה בתהליך היצירה של ערכים ועקרונות מוסריים. ההתמקדות בחירות עצמה היא מקור ההבדל.

הון אנושי וכשירות אנושית

עלי לדון בקצרה בקשר נוסף הדורש התייחסות: הקשר בין הספרות העוסקת ב"הון אנושי" לבין ההתמקדות של עבודתי ב"כשירות האנושית" כביטוי של חירות. ניתוחי הכלכלה של ימינו הסיטו, במידה ניכרת, את הדגש מהצגת צבירה של הון במונחים פסיקליים בעיקרם, אל עבר הבנתה כתהליך שהאיכות הפרודוקטיבית של בני אדם היא חלק אינטגרלי ממנו. לדוגמה, באמצעות רכישת השכלה, לימוד ומיומנות יכולים בני אדם להפוך עם הזמן ליצרניים הרבה יותר, ומהלך זה תורם רבות לתהליך ההתפתחות הכלכלית.²¹ מחקרים שבוצעו בעת האחרונה בנושא צמיחה כלכלית (המושפעים פעמים רבות מקריאות אמפיריות במקרים של יפן ושל שאר ארצות מזרח אסיה, וגם של אירופה וצפון אמריקה), שמים היום דגש גדול בהרבה על נושא "ההון האנושי" מאשר בעבר הלא רחוק.

כיצד מתקשר שינוי זה להשקפה על ההתפתחות – ההתפתחות כחירות – המוצגת בספר זה? או ליתר דיוק, מהו הקשר בין שימת הדגש של "ההון האנושי" לבין הדגשת ה"כשירות האנושית" שהרבנו לעסוק בה כאן? נראה ששתי ההשקפות מקדישות את מרב תשומת הלב שלהן לאנושיות, אך האם, מעבר לדמיון, יש ביניהן גם הבדלים? באופן כללי, ואולי קצת פשטני, אפשר לומר שהספרות העוסקת בהון אנושי נוטה להתרכז בבני אדם כבאמצעי להגדלת אפשרויות הייצור. לעומת זאת, השקפת הכשירויות האנושיות מתמקדת ביכולתם של אנשים – בחירות הממשית שלהן – לנהל חיים שיש להם סיבות טובות לייחס להם ערך, ולפעול למימוש האפשרויות הריאליות הניצבות בפניהם. מובן שיש קשר בין שתי ההשקפות, מכיוון ששתיהן עוסקות בתפקידיהם של בני אדם, ובמיוחד בכשירויות המעשיות שהם משיגים ורוכשים. אך קני המידה להערכה מתרכזים בסוגים שונים של הישגים.

על סמך מאפייני אישיותה, הרקע החברתי שלה, הנסיבות הכלכליות של חייה וכן הלאה, יש לפרט יכולת לעשות (או להיות) דברים שיש לה סיבות לייחס להם ערך. הסיבה להערכה יכולה להיות ישירה (הפעילות הכרוכה בכך עשויה להעשיר באופן ישיר את חייה, באמצעות, למשל, תזונה טובה או בריאות), או עקיפה (הפעילות הכרוכה בכך עשויה לתרום לייצור נוסף, או לתבוע מחיר בשוק). ההגדרה של השקפת ההון האנושי יכולה – בעיקרון – להיות רחבה מספיק כדי להכיל את שני סוגי ההערכה, אך בדרך כלל נהוג להגדירה קודם כל במונחים של ערך עקיף: איכויות אנושיות שניתן לעבוד עימן כמו עם "הון" (פיסי) בתהליך הייצור. במובן זה, ההשקפה הצרה יותר של גישת ההון האנושי מתאימה למסגרת ההשקפה הכוללת יותר של הכשירות האנושית, המכילה את התוצרים הישירים והעקיפים של היכולות האנושיות כאחד.

נבחן מקרה לדוגמה. אם השכלה הופכת אדם ליעיל יותר בייצור סחורה, מובן שמדובר בקידום של הון אנושי. מהלך כזה יכול להגדיל את רמת התפוקה הכלכלית וכן את רמת ההכנסה של האדם שרכש השכלה. אך אפילו אם רמת ההכנסה איננה משתנה, אדם עשוי להפיק רווח מן ההשכלה – מן הקריאה, מן התקשורת, מוויכוח, מיכולתו לבצע החלטות על בסיס ידע רב יותר, מן היחס הרציני יותר שהוא מקבל מסביבתו וכן הלאה. יתרונות ההשכלה הם אפוא נרחבים יותר מתפוקדה כהון אנושי לצורך הפקת סחורות. השקפת הכשירות האנושית הרחבה יותר תבחין – ותדע להעריך – גם את התפקידים הנוספים האלה. שתי ההשקפות קרובות אפוא מאוד, אך שונות. השינוי המשמעותי שהתרחש בשנים האחרונות, שבמסגרתו הלכה וגדלה ההכרה בתפקידו של "ההון האנושי", עוזר להבין את חשיבותה של השקפת הכשירות. אם פרט יכולה להפוך ליצרנית טובה יותר של סחורות באמצעות השכלה טובה יותר, בריאות משופרת וכן הלאה, אין שום דבר מופרך בהנחה שהיא תוכל באותם אמצעים להגיע גם להישגים גדולים יותר – ותהיה לה החירות להגיע להישגים גדולים יותר – בניהול חייה.

השקפת הכשירות כוללת, במידה מסוימת, חזרה אל הגישה המשלבת בין התפתחות כלכלית להתפתחות חברתית, שבה דגל במיוחד אדם סמית (בחיבוריו *עושרן של אומות* *The Wealth of Nations* והתיאוריה של רגשות מוסריים *The Theory of Moral Sentiments*). בנתחו את ההגדרה של אפשרויות התפוקה, מדגיש סמית את תפקידה של ההשכלה לצד תפקידיהם של חלוקת העבודה, הלימוד מתוך עשייה ורכישת המיומנות. אך ההתפתחות של כשירות אנושית לנהל חיים ראויים (כמו להגדיל את התפוקה) תופסת מקום מרכזי למדי בנייתו של סמית את "עושרן של אומות".

ואמנם, אמונתו של אדם סמית בכוחם של ההשכלה והלימוד הייתה חזקה במיוחד. במסגרת הדיון המתנהל עד ימינו על תפקידיהם היחסיים של החלק "המולד" לעומת החלק "הנרכש" באדם, סמית היה תומך נלהב – ובלתי מתפשר – של עמדת ה"נרכשות". ואמנם עמדה זו התיישבה מאוד עם ביטחוננו המוחלט ביכולת לשפר כשירויות אנושיות:

ההבדלים בין כישרונות טבעיים של אנשים שונים הוא, למעשה, קטן בהרבה מכפי שנדמה לנו; והכישרון השונה מאוד, המבחין למראית עין בין אנשים בעלי מקצועות שונים כאשר הם מתבגרים, הוא פעמים רבות פחות הסיבה, ויותר התוצאה של אופן חלוקת העבודה. ההבדל בין שני האנשים שפערי האישיות שלהם הם הגדולים ביותר, בין הפילוסוף לבין סבל הרחוב הפשוט ביותר, לדוגמה, מקורו איננו בטבע אלא בהרגל, במנהג ובהשכלה. ייתכן שבעת שהם נולדו, ובשש או שמונה השנים הראשונות לקיומם, הם היו דומים מאוד, והוריהם ואף חבריהם למשחק לא היו יכולים להבחין בהבדל משמעותי ביניהם". 22

אינני מתכוון לבחון כאן אם עמדותיו הנחרצות של סמית בנושא הנרכשות הן נכונות, אך מעניין לראות כמה הדוק הקשר שהוא מוצא בין כושר ייצור וסגנונות-חיים לבין השכלה והכשרה, וכיצד הוא מניח שאפשר לשפר את שני צידי המשוואה. 23 קשר זה הוא מרכזי מאוד לקביעת תקפותה של השקפת הכשירות. 24

למעשה, קיים פער משמעותי בין דרכי ההערכה הנובעות מן הדגש על הון אנושי לבין אלה המתרכזות בכשירויות אנושיות – פער המתקשר במידת-מה להבחנה בין אמצעים למטרות. ההכרה בתפקידן של איכויות אנושיות לקדם ולקיים את הצמיחה הכלכלית – ככל שהיא חשובה – איננה מספרת לנו דבר על השאלה מדוע יש בכלל צורך בצמיחה כלכלית. לעומת זאת, אם שמים את הדגש על הרחבת החירות האנושית לחיות חיים מן הסוג שלבני אדם יש סיבות

להעריכם, אז תפקידה של הצמיחה הכלכלית בהרחבת הזדמנויות אלה צריכה להיות כרוכה בהבנה העמוקה יותר של תהליך ההתפתחות כהרחבת הכשירות האנושית לנהל חיים חופשיים וראויים יותר. 25

להבחנה זו השלכה מעשית חשובה על המדיניות הציבורית. השגשוג הכלכלי מציב בפני אנשים יותר ברירות, ועוזר להם לנהל חיים מספקים יותר. השפעה דומה יש גם להשכלה רבה יותר, לשירותי בריאות טובים יותר, לטיפול רפואי מתקדם יותר, ולמשתנים סביבתיים אחרים שיש להם השלכות לגבי החירויות האפקטיביות שאנשים נהנים מהן בפועל. "התפתחויות חברתיות" אלה צריכות להיחשב באופן ישיר כ"התפתחויות", מכיוון שהן עוזרות לנו לנהל חיים ארוכים, חופשיים ופוריים יותר, בנוסף לתפקיד שהן ממלאות בקידום הייצור או הצמיחה הכלכליים, או הגדלת נפח ההכנסות של כל פרט. 26 השימוש במושג "הון אנושי", המתרכז רק בחלק אחד של התמונה (חלק חשוב, המתקשר להרחבת החישוב של "מקורות הייצור"), הוא ללא ספק מהלך מעשיר. אך הוא איננו שלם, מכיוון שבני האדם אינם רק אמצעי הייצור, הם גם היעד שלו.

ואמנם, הוויכוח עם דייוויד יום סיפק לאדם סמית את ההזדמנות להדגיש כי בהתייחסות אל בני אדם רק במונחים של יכולת הייצור שלהם יש משום הקלת ראש בטבע האנושות:

...לא ייתכן שההכרה במידה טובה תהיה שייכת לאותו סוג של הכרה שבעזרתה אנו מאשרים שבניין הוא נוח, או שהוא מתוכנן היטב, ולא ייתכן שלא נוכל להלל אדם מסיבה הנבדלת מכל אותן סיבות שבגללן אנתנו מהללים שידת מגירות. 27

אף על פי שלמושג הון אנושי יש ערך שימושי, חשוב שנתבונן על בני אדם מנקודת מבט רחבה יותר (אשר תשבור את האנלוגיה בינם לבין "שידת מגירות"). עלינו לשלוח מבטנו אל מעבר למושג ההון האנושי, לאחר שנכיר בחשיבותו ובתרומתו. ההרחבה הנחוצה כוללת את השקפת "ההון האנושי" ומוסיפה עליה, ובשום אופן איננה מציעה לה חלופה.

חשוב לשים לב גם לתפקיד האינסטרומנטלי של הרחבת הכשירויות לצורך יצירת שינוי חברתי (המרחק לכת בהרבה משינוי כלכלי). ואמנם תפקידם של בני אדם, אפילו כאמצעי לכיצוע שינוי, יכול להרחיק לכת הרבה מעבר לייצור כלכלי (שאליו מתייחסת בדרך כלל השקפת "ההון האנושי"), וכולל התפתחות חברתית ופוליטית. לדוגמה, כפי שכבר ראינו, הרחבת ההשכלה של נשים יכולה לצמצם את פערי אי השוויון בין המינים או את חלוקת התפקידים בתוך המשפחה, וכן את שיעורי הרבייה או תמותת הילדים. הרחבת ההשכלה הבסיסית יכולה לשפר גם את איכות הדיון הציבורי. הישגים אינסטרומנטליים אלה עשויים להתגלות בסופו של דבר כחשובים מאוד – ולקדם אותנו הרבה יותר מאשר ייצורן של מה שמקובל להגדיר כסחורות.

במסגרת החיפוש אחרי הבנה מלאה יותר לגבי תפקידיהן של כשירויות אנושיות עלינו לשים לב:

- 1) להשפעה הישירה שלהן על החירות והרווחה של בני אדם.
- 2) לתפקידן העקיף באמצעות יכולתן לחולל שינוי חברתי.
- 3) לתפקידן העקיף באמצעות השפעתן על הייצור הכלכלי.

החשיבות של השקפת הכשירויות מקורה בכל אחת מן התרומות הללו. אם זאת, בספרות המקובלת, ההון האנושי נתפש בראש ובראשונה כמונחי התפקיד השלישי ברשימה. אמנם יש מידה של חפיפה בין הסעיפים, וזוהי באמת חפיפה חשובה, אך יש גם צורך עז לראות מעבר לתפקיד המוגבל והמוגדר למדי הזה של הון אנושי, כאשר מנסים להבין התפתחות כחירות.

הערה לסיום

בספר זה ניסיתי להציג, לנתח ולהצדיק גישה מסוימת לשאלת ההתפתחות, כתהליך של הרחבת החירויות המהותיות של בני אדם. בנקודת ההשקפה של החירות השתמשתי הן לצורך ניתוח של אומדן השינוי, והן בניתוח המייצר תיאור ומניב תחזית, שבמסגרתם נתפשת החירות כגורם יעיל ליצירת שינוי מהיר.

כמו כן, דנתי בהשלכות של גישה זו על ניתוח המדיניות ועל האופן שבו מובנים קשרים כלכליים, פוליטיים וחברתיים. מגוון של מוסדות חברתיים – הקשורים להפעלתם של שווקים, לאדמיניסטרציה, לרשויות מחוקקות, למפלגות פוליטיות, לארגונים חוץ פרלמנטריים, למערכות משפטיות, למדיה ולתקשורת בכלל – תורמים לתהליך של התפתחות בדיוק באמצעות השפעותיהם המקדמות חירויות אישיות ותומכות בהן. ניתוח של התפתחות דורש הבנה כוללת לגבי התפקידים היחסיים של המוסדות השונים הללו ושל יחסי הגומלין המתקיימים ביניהם. עיצובם של ערכים, והצמיחה וההתפתחות של כללי אתיקה חברתיים, גם הם חלק מתהליך ההתפתחות הדורש תשומת לב, לצד אופן הפעולה של שווקים ומוסדות אחרים. במהלך המחקר הזה ניסיתי להבין ולבדוק את המבנה המשולב הזה, ולהפיק ממנו לקחים לגבי נושא ההתפתחות כפי שהוא נתפש מנקודת ההשקפה הרחבה הזו.

אחד המאפיינים של החירות הוא שהיא נושאת היבטים שונים המתקשרים למגוון של פעילויות ומוסדות. היא איננה יכולה להנפיק השקפה בנושא ההתפתחות הניתנת לתרגום מיידית ל"נוסחה" פשוטה של צבירת הון, פתיחת שווקים או תכנון כלכלי יעיל (אף על פי שכל אחד ממאפיינים נפרדים אלה משתלב בתמונה הרחבה). עקרון הארגון המשלב את כל החלקים השונים האלה לכלל תמונה שלמה אחת הוא הדאגה הכוללת לקידום החירויות האישיות וההתחייבות החברתית ליצירתן. האחדות הזו חשובה, אך בה בעת איננו יכולים להתעלם מן העובדה שהחירות היא מושג מגוון מעצם טבעו, הכולל – כפי שכבר ראינו – שיקולים של תהליכים לצד הזדמנויות משמעותיות.

ואכן אין להצר על המגוון הזה, כי כפי שויליאם קופר כבר כתב:

*Freedom has a thousand charms to show
That slaves, howe'er contented, never know*

ההתפתחות היא אכן התחברות עצומת כוח לאופק האפשרויות של החירות.

הערות

1 את התיאור הזה שמעתי מפי ישעיהו ברלין. מאז ההרצאות הללו, ברלין הלך מאיתנו, ואני רוצה לנצל את ההזדמנות הזו כדי להוקיר את זכרו, ולהיזכר בתרומה העצומה שהעלתה לי במשך השנים ביקורתו הנדיבה

- על רעיונותיי הגולמיים בנושא החירות והשלכותיה.
- 2 על נושא זה ראו גם במאמר: "The Right Not to Be Hungry", Contemporary Philosophy 2, Ed: G.Floistad (The Hague: Martinus Nijhoff 1982); "Well Being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984", Journal of Philosophy 82 (April 1985); "Individual Freedom as a Social Commitment", New York Review of Books, June 16, 1990
- 3 ראו במאמרי: "Equality of What?" Tanner Lectures on Human Values vol.1, Ed.S. McMurrin (Cambridge: Cambridge UP, 1980), reprinted: Choice, Welfare and Measurement (Oxford: Blackwell; Cambridge, Mass: MIT Press, 1982; republished Cambridge, Mass: Harvard UP, 1997); "Well-Being Agency and Freedom" (1985); "Justice: Means versus Freedoms" (1997); Philosophy and Public Affairs 19 (1990); Inequality Reexamined (Oxford: Clarendon Press (Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1992
- 4 הסוגיות המרכזיות באפיון והערכת חירות – כולל כמה בעיות טכניות – נדונות בהרצאות קנט ארו, הנכללות בספרי: Freedom, Social Choice and Responsibility; Arrow Lectures and Other Essays, Oxford: Clarendon Press
- 5 ההתפתחות נתפשת כאן כסילוקן של מגרעות של חירויות בסיסיות לעומת מה שהן היו יכולות בעיקרון להשיג. אמנם אפשר לקבל מכך מושג כללי – המספיק כדי לאפיין את טבע ההתפתחות במושגים כלליים – יש כמה נושאים הנתונים במחלוקת המייצרים מחלקה של אפיונים מדויקים שונים במקצת של קריטריונים לשיפוט. על נושא זה ראו בספרי: Commodities and Capabilities (Amsterdam North Holland, 1985; Inequality Reexamined (1992); Freedom, Rationality and Social Choice UNDP's annual Human Development Reports, שמאחזב אל חאק (Mahbub ul Haq) החל להפיק ב-1990. ראו כמה שאלות מרחיקות לכת במאמר הביקורת על Inequality Reexamined אצל: Hacking Ian, "In Pursuit of Fairness", New York Review of Books, September 19, 1996 Tilly Charles, Durable: Fairness, ראו גם: Inequality (Berkeley, Calif: California UP, 1998).
- 6 על כך ראו בכתבי: Inequality Reexamined (1992); Commodities and Capabilities (1985); "Capability and Well-Being", The Quality of Life, Eds. Martha Nussbaum and Amartya Sen" (Oxford: Clarendon Press, 1993).
- 7 ראו: Rawls, John, A theory of Justice (Cambridge, Mass: Harvard UP, 1971); Harsanyi John, Essays in Ethics, Social Behaviour and Scientific Explanation (Dordrecht: Reidel, 1976); Dworkin, Ronald "What is Equality? Part 2: Equality of Resources", Philosophy and Public Affairs (1981); Roemer, John. Theories of Distributive Justice, (Cambridge, Mass: Harvard UP, 1996
- 8 בפרק 3 של ספר זה, וכן בנושא זה דנתי גם בספרי: Inequality Reexamined (Oxford: Clarendon Press; Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1992). דיון נרחב יותר בנושא ערכתי במאמר שהיה חלק מהרצאות רוזנטל, שהעברתי בספטמבר 1998 בביה"ס למשפטים של אוניברסיטת נורת'וסטרן: "Justice and Assertive Incompleteness", mimeographed, Harvard University, 1997
- 9 קיים נושא דומה המתקשר לדרכים מתחרות של שיפוט יתרון אינדיבידואלי בעזרת סדר עדיפויות וקדימויות מגוון, וגם כאן יש "בעיית בחירה חברתית" שאין ממנה מנוס, הדורשת פתרון משותף.
- 10 בנושא זה ראו את המאמר שלי: "Gender Inequality and Theories of Justice", Women Culture and Development: A Study of Human Capabilities. Eds. Martha Nussbaum and Jonathan Glover (Oxford: Clarendon Press, 1995). באותו קובץ יש מאמרים נוספים העוסקים בנושא זה.
- 11 Aristotel, The Nicomachean Ethics, Trans.D.Ross (Oxford: Oxford UP revised edition 1980), book I, section 6, p.7
- 12 על חשיבות נושא החירות בכתביהם של חלוצי הכלכלה הפוליטית ראו בספרי: The Stanard of Living, (ED.Geoffrey Hawthorn (Cambridge: Cambridge UP, 1987

- Wealth of Nations (1976); The Theory of Moral Sentiments: אל הספרים: 13
 ((revised edition, 1790
- 14 הצהרה מסוימת זו לקוחה מתוך הספר The German Ideology שנכתב ביחד עם פרידריך אנגלס (1846).
 המהדורה האנגלית: Karl Marx: Selected Writings. Trans.D.McLellan (Oxford: Oxford UP, 1977), p.190
 The Economic and Philosophical Manuscript of: מרקס: של מרקס: 190
 (1844, (1844); Critique of the Gotha Programme (1875
 15 ;(Mill John Stuart. On Liberty (1859, republished:Harmondsworth: Penguin Books, 1974
 (The Subjection of Women, (1869
 16 (Heyck, Friedrich, The Constitution of Liberty (London: Routledge and Kegan Paul, 1960
 p.35
- 17 .Bauer, Peter. Economic Analysis and Policy in Underdeveloped Countries, (Durham N.c
 Dissent on Development (London: Weidenfeld & Nicolson, 1957) pp113-4
 .(1971
- 18 Lewis, W.Arthur, The Theory of Economic Growth (London: Allen & Unwin, 1955)
 .pp. 9-10, 420-1
- 19 Hayek, The Constitution of Liberty (London: Routledge and Kegan Paul, 1960), p.31
 20 נושא זה ונושאים אחרים הקשורים בו נידונים בהרצאות קנט ארו שלי, הנכללות בספרי שעתיד לראות אור,
 Freedom, Rationality and Social Choice. בין השאלות המטופלות שם נדונה שאלת הקשר בין חירות, מצד
 אחד, לבין העדפות ובחירות, מצד שני.
 21 על נושא זה ונושאים הקשורים בו ראו:
 Barro, Robert J. and ajaong-Wha Lee, "Losers and Winners in Economic Growth", Working
 Paper 4341, National Bureau of Economic Research (1993); Sala-i-Martin, Xavier "Regional
 Cohesion: Evidence and Theories of Regional Growth and Convergence", Discussion Paper
 CEPR, London:1994; Barro, Robert J. and Xavier Sala-i-Martin. Economic Growth ,1075
 New York: McGraw-Hill, 1995); Barro, Robert J. Getting it Right: Markets and Choices in)
 .(a Free Society. Cambridge Mass: MIT Press, 1996
- 22 ,(Smith, Adam. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, (1776
 republished, Eds.R.H. Campbell and A.S.Skinner (Oxford: Clarendon Press, 1976), pp.28-9
- 23 "Rothschild, Emma "Condorcet and Adam Smith on Education and Instruction: ראו:
 (Philosophers on Education, Ed. Amelia O. Rorty (London: Routledge, 1998
- 24 Earls, Felton and Maya Carlson "Toward Sustainable Development for the: ראו למשל:
 American Family", Daedalus 122 (1993); "Promoting Human Capability as an Alternative
 To Early Crime", Harvard School of Public Health and Harvard Medical School, 1996
- 25 (Development: Which Way Now?", Economic Journal 93, (1983 " ניסיתי לדון בנושא זה במאמרי:
 26 ה-Human Development Reports, הדיווחים השנתיים של תוכנית הפיתוח של האו"ם, המתפרסמים מאז 1990,
 נוצרו, במידה רבה, בשל הצורך לבחון את הנושא מזווית רחבה יותר. ידידי מאחבוב אל חאק, שמת בשנה שעברה,
 מילא תפקיד הנהגתי חשוב בתהליך הזה, המסב לי ולחבריו האחרים גאווה רבה.
- 27 .Smith, The Theory of Moral Sentiments (1759, revised edition 1790), republished: Eds. D
 D.Raphacl and A.L.Macfie (Oxford: Clarendon Press 1976), book 4, chapter 24, p.188

